

İSLAM MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİ AZƏRBAYCAN FƏLSƏFİ DÜNYAGÖRÜŞÜ KONTEKSTİNDƏ

Mirvari İSMAYILOVA¹,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,

Türkoloji Mərkəz, f.e.d., professor,

ismayilova.mirvari1960@gmail.com

Xülasə. *Bəşər mədəniyyəti xəzinəsinin dəyərli töhfəsi - Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi təfəkkürünün nümunəsi kimi ilk peyğəmbəri hesab edilə biləcək Zərdüşt və onun sistemli bədii-fəlsəfi dünyagörüşünü özündə əks etdirən “Avesta”, eləcə də Qafqazdan sonsuz qədər şafəq saçan möhtəşəm zirvə “Kitabi-Dədə Qorqud”dan məlum olur ki, Ön Asiyanın aborigen sakinləri olan Azərbaycan türkləri hələ çox qədimdən uca Tanrıya tapınmışlar. VII əsrin ortalarından, VIII əsrin əvvəllərindən İslam dini Azərbaycanda hakim ideologiyaya çevrilərkən İslamın əsas qayəsi Azərbaycan türklərinin tapındıqları tanrıçılıq və başqa dəyərləri ilə üst-üstə düşdüyü üçün onlar bu dini digərlərindən daha əvvəl qəbul etdilər. Ərəblər türk dünyasını fəth edib Azərbaycanda olduqları zaman azərbaycanlıların daha əvvəl Tanrıya, təkəllahlılığa tapındıqlarını, islamdakı bir çox mənəvi-əxlaqi dəyərlərin “Avesta” ilə uyğunluq təşkil etdiyini görüb çox təəccüblənmişdilər. “Avesta”da irəli sürülən maddi (bədən, geyim, ev-eşik) və mənəvi (əqidə, məslək, əməllərin saflığı) təmizlik islam dəyərləri ilə tam üst-üstə düşür: Ana kitabımız “Dədə Qorqud”da da oğuz türkləri - azərbaycanlılar artıq tək Allaha – Tanrıya tapınmışdılar. Digər tərəfdən “yaradıcı təfəkkür, daxili təbəddülatlar isə daha çox İslamı qədim türk dini kontekstində dərk etmək istiqamətində gedirdi”. Məsələn, İslam mədəniyyəti dövrünün dühası şeyx Nizaminin yaradıcılığında dünya fəlsəfəsinin başlanğıcı hesab olunan “Avesta”dakı dünyəvi fikirlər, fəlsəfəmiz o qədər geniş yer tutmuşdur ki, bütünlüklə onun ruhunun türk ruhu, mənəvi dünyasının türk dünyası olduğunu göstərir. Eləcə də Şah İsmayıl Səfəvi dövləti fəaliyyətində dini ideologiyadan (islamdan) siyasi xətt kimi istifadə etsə də, bütün Azərbaycan və İrani birləşdirməyi qarşısına məqsəd qoyan Şah İsmayıl özü lap əvvəldən türk tayfalarının hərbi dəstəyinə arxalanırdı. Müasirlərinin sözlərinə görə Şah İsmayıl tez-tez öz ətrafındakılara onların türk düşüncəsini xatırladı, onların bu əhval-ruhiyyə və maraqlarından bacarıqla istifadə edirdi.*

AÇAR SÖZLƏR: *İslam ideologiyası, Azərbaycan fəlsəfi dünyagörüşü, tanrıçılıq, həmrəylik, müsəlman dünyası, bəşəri ideyalar, ərəb əlifbası, mədəni-tarixi irs.*

¹ orcid: 0000-0002-2085-544X

Мирвари Исмаилова

ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ ИСЛАМА В КОНТЕКСТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ФИЛОСОФСКОГО МИРОВОЗРЕНИЯ

Резюме. Это было известно из ценного вклада Зороастра в сокровищницу человеческой культуры, которого можно считать первым пророком как образца азербайджанской литературно-философской мысли, и из «Авесты», включающей его систематическое художественно-философское мировоззрение, а также из «Китаби-Даде-Горгуд», величественная вершина, бесконечно восходящая с Кавказа, которую азербайджанские турки, коренные жители Восточной Азии, издревле поклонялись Богу. С середины VII – с начала VIII века, когда Ислам стал доминирующей идеологией в Азербайджане, основным столпом ислама стало совпадение с божеством и другими ценностями, которым поклонялись турки-азербайджанцы, как и в Исламе. Когда арабы завоевали тюркский мир и оказались в Азербайджане, они были очень удивлены, увидев, что азербайджанцы раньше поклонялись богу, монотеизму, многие духовно-нравственные ценности в исламе соответствовали «Авесте». Материальная (тело, одежда, дом-порог) и духовная (убеждение, притча, чистота поступков) чистота, выдвинутая в «Авесте», полностью совпадают с исламскими ценностями. В нашей книге «Деде Горгуд» огузские турки-азербайджанцы уже поклонялись единому Богу, а турки – азербайджанцы, считавшие себя мусульманами, совершали все обряды исламской религии. С другой стороны – «творческое мышление, в то время как внутренние табаддулаты больше ориентировались на понимание ислама в контексте древнетюркской религии». Например, светские идеи в «Авесте», которая считается началом мировой философии в творчестве гения эпохи исламской культуры Шейха Низами, наша философия заняла настолько значительное место, что в целом свидетельствует о том, что ее душа-тюркская душа, а духовный мир-тюркский мир. Хотя Шах Исмаил сефевидский использовал в своей деятельности религиозную идеологию (ислам) как политическую линию, ставя своей целью объединение всего Азербайджана и Ирана, сам Шах Исмаил с самого начала опирался на военную поддержку тюркских племен. По словам современников, Шах Исмаил часто напоминал окружающим об их турецком мышлении, умело используя их настроения и интересы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: исламская идеология, Азербайджанское философское мировоззрение, божественность, солидарность, мусульманский мир, общечеловеческие идеи, арабский алфавит, культурно-историческое наследие.

Mirvari Ismaylova

ISLAMIC SPIRITUAL VALUES IN THE CONTEXT OF THE AZERBAIJAN PHILOSOPHICAL WORLDVIEW

Summary. *It was known from a Zoroaster valuable contribution of the treasure of human culture who can be considered the first prophet as an example of Azerbaijani literary and philosophical thinking and from "Avesta" which includes his systematic artistic-philosophical outlook as well as from "Kitabi-Dede Gorgud" magnificent peak that dawns endlessly from the Caucasus that Azerbaijani Turks, the aboriginal inhabitants of Eastern Asia, have worshiped God since ancient times. Since the middle of the 7th century and the beginning of the 8th century Islam became the dominant ideology in Azerbaijan, because the main ideal of Islam coincided with the divinity and other values found by the Azerbaijani Turks, so they accepted this religion earlier than others. When the Arabs conquered the Turkic world and came to Azerbaijan, they were very surprised to see that the Azerbaijanis worshiped God, monotheism, and that many spiritual and moral values in Islam corresponded to the "Avesta". Material (body, clothes, goods and chattels) and spiritual (faith, profession, purity of deeds) purity, proposed in the "Avesta", fully coincides with Islamic values: in our mother book "Dede Gorgud" the Oghuz Turks - Azerbaijanis already worshiped only to the Almighty: Azerbaijani Turks, who consider themselves Muslims, were performing all the rites of Islam. On the other hand, "creative thinking and inner changing were mainly carried in the direction of comprehending Islam in the context of the ancient Turkic religion." For example, the secular ideas in "Avesta", which is considered the beginning of world philosophy in the work of Sheikh Nizami, the genius of the era of Islamic culture, our philosophy has taken such a wide place that it shows that his soul is a Turkic soul and his spiritual world is a Turkic world. Although Shah Ismail used religious ideology (Islam) as a political line in the activities of the Safavid state, he tried to unite all of Azerbaijan and Iran, and from the very beginning relied on the military support of the Turkic tribes. According to contemporaries, Shah Ismail often reminded those around him of their Turkic thinking, he skillfully used their moods and interests.*

KEY WORDS: Islamic ideology, Azerbaijan philosophical worldview, divinity, solidarity, Muslim world, universal ideas, Arabic alphabet, cultural - historic heritage.

Azərbaycanın 20% faizdən artıq torpaqlarının 30 ilə yaxın işğal altında olmasına baxmayaraq, XXI əsrdə eraların və sivilizasiyaların bir-birilə çulğalaşdığı mühüm tarixi dövrdə dünyanın Azərbaycan gerçəkliyinə marağı və Azərbaycana axını həmişə böyük olmuşdur. Dünyanın Azərbaycan faktoruna marağı yalnız neft oyanışı, Əsrin müqaviləsi ilə bağlı deyil. Bu həm də milli-mənəvi dəyərlərimizin sönməyən cazibəsi, qədim xalqın müdrikliyi, zəkasının möhtəşəmliyinə heyranlıq kimi qiymətləndirilə bilər. 44 günlük Vətən müharibəsində də bütün dünyaya siyasi və hərbi məharət, yüksək əxlaq dərsi göstərən Azərbaycan xalqı öz milli və mənəvi dəyərlərinin zənginliyi ilə dünyanı heyran etdi. Möhtəşəm Azərbaycan xalqı yenə də qalibiyyətlərinin sirri üzərində hamını düşünməyə vadar etdi.

Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi təfəkkürünün nümunəsi kimi ilk peyğəmbəri hesab edilə biləcək Zərdüşt və onun sistemli bədii-fəlsəfi dünyagörüşünü özündə əks etdirən “Avesta”, eləcə də Qafqazdan sonsuz qədər şafəq saçıan möhtəşəm “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, bəşəri ideyalar carçısı Nizami, qəlblər mühəndisi, könüllər mülkünün sultanı Füzuli dühasının yenilməzliyi bizim zəngin keçmişimizi özündə əks etdirir. Bakının simvoluna çevrilmiş əfsanəvi, sirli Qız qalası, İçəri Şəhər abidələri, türk düşüncəsinin genetik daşıyıcıları olan muğamlarımız, xalçalarımız, rəqslərimiz özündə qədim türk fəlsəfəsinin gen yaddaşını, gizli kodlarını saxlayır. Norveç alimi və səyyahı T.Heyerdal söyləmişdir: “Azərbaycanın hələ kifayət qədər öyrənilməmiş mədəniyyəti Mesopotamiyadan qat-qat qədimdir”.

Ön Asiyanın aborigen sakinləri olan Azərbaycan türkləri hələ çox qədimdən uca Tanrıya tapınmışlar. VII əsrin ortaları-VIII əsrin əvvəllərindən etibarən İslam dini Azərbaycanda hakim ideologiyaya çevrilərkən bu dinin əsas qayəsi Azərbaycan türklərinin tapındıqları tanrıçılıq və başqa dəyərlərlə üst-üstə düşdüyü, İslamda olduğu kimi, türklərdə də yalançılıq, haqsızlıq, zülm, kobudluq və s. ağır cəzalara layiq görüldüyü, xeyrin şər üzərində mütləq qələbəsinə inam, türklərin fütuhət fəlsəfəsi və İslamın cihad anlayışı, həmçinin türklərin (Zərdüştlükdə) və İslamın təmizliyə tələbi eyni olduğu üçün türklər bu dini digərlərindən daha tez qəbul etdilər. Ərəblər türk dünyasını fəth edib Azərbaycana gəldikləri zaman onların daha əvvəl Tanrıya, təkallahlılığa tapındıqlarını, İslamdakı bir çox mənəvi-əxlaqi dəyərlərin “Avesta” ilə uyğunluq təşkil etdiyini görüb təəccüblənmişdilər. “Avesta”da irəli sürülən maddi (bədən, geyim, ev-eşik) və mənəvi (əqidə, məslək, əməllərin saflığı) təmizlik İslam dəyərləri ilə tam üst-üstə düşürdü:

“Avesta”da: “Çalışın alim ilə cahil arasında fərq qoyasınız. Alimlər həyatın yol göstərənidir”. “Qurani-Kərim”də: “...De: “Heç bilənlərlə bilməyənlər (alimlə cahil) eyni ola bilərmi?!” (“Zümər”, 9).

Ana kitabımız “Dədə Qorqud”da da oğuz türkləri - azərbaycanlılar tək Allaha – Tanrıya tapınmışlar:

Dəli Domrul Tanrı ilə belə xəbərləşir:

“Yucalardan Yucasın,

Kimsə bilməz necəsən,

Körklü Tanrı!

Çox cahillər səni

Gökdə arar, yerdə istər...”

“Kitabi- Dədə Qorqud”da Qara oğlu Yeynək də yaradanına sığındı, aydır:

“Yucalardan yucasın, uca tanrı!

Kimsə bilməz necəsən, körklü Tanrı!

... Urduğun ulıtmayan, ulu Tanrı!

Basdığın bəliirtməyən bəlli Tanrı”

Götürdüyün göyə yetirən görklü Tanrı!

Qaqdığın qəhr edən qəhhar Tanrı!”

Daha sonra “İslam türk xalqlarının yeganə dini olmuş və onların mədəniyyətindəki etnik ümumiliyi funksional ümumiliklə tamamlamışdır” [1, s.70].

Özlərini müsəlman sayan Azərbaycan türkləri İslam dininin bütün ayinlərini yerinə yetirirdilər. Digər tərəfdən, “yaradıcı təfəkkür, daxili təbəddülatlar isə daha çox İslamı qədim türk dini kontekstində dərk etmək istiqamətində gedirdi”. Məsələn, İslam mədəniyyəti dövrünün dühası şeyx Nizaminin yaradıcılığında dünya fəlsəfəsinin başlanğıcı hesab olunan “Avesta”dakı dünyəvi fikirlər, bəşəriyyət, xeyrin şər üzərindəki qələbəsinə əminlik, kökündə türk əxlaqı dayanan fəlsəfəmiz o qədər geniş yer tutmuşdur ki, bütünlüklə onun ruhunun türk ruhu, mənəvi dünyasının türk dünyası olduğunu göstərir.

Eləcə də Şah İsmayıl Səfəvi dövləti fəaliyyətində dini ideologiyadan (İslamdan) siyasi xətt kimi istifadə etmiş, hətta onun imam nəslindən olması ideyası da irəli sürülmüşdü. Bu ideya böyük imperiyanın qurulmasında əhəmiyyətli rol oynamışdı. Lakin bütün Azərbaycan və İrani birləşdirməyi qarşısına məqsəd qoyan Şah İsmayıl özü isə lap əvvəldən türk tayfalarının hərbi dəstəyinə arxalanırdı. Türk əsilli olması ona Azərbaycan türklərinin əfşar, qacar, ustac, şamlu və digər tayfalarının dəstəyi və köməyindən bəhrələnməyə imkan vermişdi. Bu tayfalar Şah İsmayılı özlərinin əsl başçısı sayırdılar. Müasirlərinin sözlərinə görə, Şah İsmayıl tez-tez öz ətrafındakılara onların türk düşüncəsini xatırladı, onların bu əhval-ruhiyyə və maraqlarından bacarıqla istifadə edirdi.

Şah İsmayılın fəaliyyəti xalqın öz köklərini dərk etməsinə, “dayanıqlı etnik kodun və mədəni identikliyin formalaşmasına” kömək edirdi. Əslində iki böyük türk imperiyasının (Səfəvilər və Osmanlı) toqquşması heç də din müharibəsi (şiə və sünni) deyil, bütün müsəlman dünyası üzərində öz legitimliyini bərqərar etmək olmuşdur.

Şah İsmayıl öz strateji məqsədləri üçün birləşdiricilik ideyası kimi dindən məharətlə istifadə etmiş, lakin öz hakimiyyəti dövründə təcrid olmanı, etnik təmizlənməni, milli və dini ədavəti qəbul etməmişdir. Şah İsmayılın ana babası Ağqoyunlu Uzun Həsənin adına yazılmış “Kitabi-Diyarbəkriyə”də göstərilir ki, Bayandır xan Uzun Həsənin 52-ci babası olmuşdur. Bu mənbəyə görə, Bayandır xanın keçirdiyi ulu yığıncaqlar, qurultay Uzun Həsənin 54-cü babası Oğuz xan haqqında da söylənmişdir. Uzun Həsənin 23-cü babası isə peyğəmbər zamanında yaşamış Sunqur bəy olmuşdur. Əslində Şah İsmayılın qurduğu dövlətin ərazisi də ulu babalarına aid əraziləri əhatə etmişdir. Bu da onun çox dərin genetik qatlarından gələn türk ruhuna nə qədər bağlı olduğunu göstərir.

Çox qüdrətli bir dövlət quran Şah İsmayıl həm də düzgün xarici siyasət apararaq Qərblə (Papalıq, Fransa, Venesiya, İspaniya və s.) əlaqələr yaratmış, xarici siyasət mexanizmini səmərəli qarşılıqlı münasibətlər üzərində qurmuşdu.

İslam cahil düşüncəli ərəb dünyasında meydana gəldi. Lakin bu o ərəb dünyası idi ki, orada bədii təfəkkür yüksək səviyyədə idi və elə o təfəkkürlü şəxslər İslamın əsas dayaqları oldular.

İslam dini tarixdə böyük əks-səda doğurmuş çox güclü, dəfəlməz qüvvəyə malik, bəşəri ideyalarla yüklənmiş ən güclü ideyaların təzahürüdür. İslam bəşər övladının yaratdığı hər sahəyə dərinədən nüfuz edərək, insanın fəaliyyəti üçün geniş üfüqlər açmışdır.

İslam ümumbəşəri dindir, ona aid olan dəyərləri, yüksək prinsipləri aşkarlamaq, onların əsl mahiyyətini açmaq, İslamın ali məramını sübut etmək bəşəriyyətin xilasını üçün çox önəmlidir. Əsl islami dəyərlər elmə, təhsilə, inkişafa, insanlığa aparan yol, çağırışıdır. “Qurani-Kərim” əxlaq kodeksi olmaqla

bərabər, bəşəri ideyalar mənbəyidir. İslam insanları daima elmi fəaliyyətə sövq etmişdir, çünki “Qurani-Kərim” zəngin bilik mənbəyidir və həyatın çox müxtəlif tərəflərini, sahələrini özündə ehtiva edir. Artıq dünyada bir sıra elmi kəşflərin “Qurani-Kərim”də işarələrinin tapılması, xatırlanması İslam dininin ilahi gücə malik olduğunu, eyni zamanda dünyəvi məsələlərə də önəm verdiyini göstərir. Məsələyə bu cür yanaşma İslam ideologiyasının, düşüncəsinin gələcək konturlarını formalaşdırmaq üçün əsas götürülməlidir. Bəşəriyyət üçün göndərilmiş islami dəyərlər hələ də tam realizə olunmamış ilahi ideyalar sistemidir. Buna görə müasir dövrümüzdə İslam düşüncəsinin yenidən dirçəlməsi üçün əhəmiyyətli şərtlərdən biri onun gizli potensialını aşkar etməkdir.

Bəzən İslamın həqiqi missiyasını unudanlar, ondan uzaqlaşanlar onun ideoloji cəhətdən artıq qloballaşan dünyanın tələblərinə cavab vermədiyini sübut etmək istəyirlər. Hətta bu ilahi ideologiyanın üzərinə qaralar, təhqirlər yağdırırlar. Qərb ideologiyasının hegemonluq cəhdləri də özünə çox güclü alternativ olan ideologiyaya yer saxlamaq istəmir.

Eyni zamanda, Qərb İslam fəlsəfəsindən götürdüyü ideyaları inkişaf etdirərək, yeni istiqamətlər yaradaraq güclənir. İslam dünyası isə durğunluq içərisində yaşayır. İslam düşüncəsi nə qədər ilahi güclü bir ideologiya olsa da, bu gün böhran yaşayır. Bu, uzun illər Qərbin İslama basqısının qarşısının alınmaması, bu ideyanın inkişafında yanlış istiqamətlərə meyillənmə (və ya meyilləndirmə) ilə bağlıdır. Eyni zamanda, bu bəşəri ideyaların bəzən düşmən əlində İslam ideologiyasına, müsəlman dünyasına qarşı silaha çevrilməsi ilə də izah oluna bilər. Deməli, müasir dövrümüzdə İslam düşüncəsi artıq dini müstəvidə deyil, müasir fəlsəfi fikir çərçivəsində təqdim olunmalıdır. Allah-Təala lütf edərək yaratdıqlarına bəşəri ideyaları qorumağı, yaymağı buyurmuşdur. Bu baxımdan Şərqi Qərbdən təcrid edilməsi fikri çox yanlışdır və onlar arasında ortaq nöqtələr tapılmalı, ümumi prinsiplər yaradılmalıdır. Sözsüz ki, bu, bərabər mövqelər şəraitində olmalıdır.

Biz isə İslam düşüncəsini ərəb dünyası çərçivəsində deyil, ümumən müsəlman dünyası, xüsusilə, böyük türk dünyası, o cümlədən Azərbaycan fəlsəfi dünyagörüşü kontekstində nəzərdən keçirməyi düzgün hesab edirik. Məsələyə bu cür yanaşma Azərbaycan fəlsəfi dünyagörüşünün başlanğıcı sayılan Zərdüşün düşüncə və mülahizələrində, həyat tərzində və mənəvi təcrübə yollarında özünü büruzə verən hikmət çeşməsindən qaynaqlanaraq ulu türk düşüncəsi ilə İslam fəlsəfəsinin sintezindən yaranan ideologiyanın uğuruna aparıcı yoldur.

Ərəblər Azərbaycana gələrkən qədim tarixə, dünyagörüşünə, zəngin ədəbi-mədəni ənənələrə malik bir xalqla - Azərbaycan (türk) xalqı ilə ədəbi-mədəni ünsiyyətə girməyi özlərinin Azərbaycanda nüfuz dairəsini qorumaq üçün əsas vasitələrdən hesab etmişlər. Öz növbəsində Azərbaycan xalqının mütərəqqi şəxsiyyətləri də İslamı bir ideoloji məfkurə kimi mənimsəyərək ondan məharətlə istifadə etməyi bacarmışlar.

Vaxtilə Şah İsmayıl Səfəvi də böyük xalq kütlələrini vahid mərkəz ətrafında birləşdirmək üçün dövlət fəaliyyətində dini ideologiyadan çox məharətlə istifadə etmişdir. Lakin bu dini ideologiya daha çox siyasi doktrina məqsədi güdürdü və onun varisləri mötədil şiə idilər və Qızılbaş hərəkatındakı qatı şiələrin yaydıqları baxışlarla razı deyildilər [2].

Bu gün də bir çox ölkəndə din yenidən müəyyən qüvvələrin maraqlarına xidmət edən siyasi alətə çevrilmişdir. Lakin burada mütərəqqi heç nə yoxdur.

Vaxtilə istedadlı Azərbaycan xalqı hakim ərəb dilini, onun əlifbasını qəbul edib, bütün çətinliklərə baxmayaraq (Azərbaycan dilinin fonetik təbiətinə yad əlifbanı dilin fonetik təbiətinə uyğunlaşdıraraq) bu əlifbada dünya mədəniyyəti xəzinəsinə klassik nümunələr bəxş etdilər. Ərəb əlifbası ilə bizə gəlib çatan, Azərbaycan xalqının ana dilinin möhtəşəm abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”, ümumtürk abidələri “Divani lügət-it türk”, “Kutadqu-bilik”, “Aqibətül-həqayıq” və s. həm Azərbaycan mədəni irsinin, həm də ümumtürk mədəni irsinin əvəzsiz nümunələridir. İndi də ərəb əlifbası ilə qələmə alınmış əsərlər, salnamələr Azərbaycan xalqı və dili üçün tarixi-etimoloji mənbə kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu əlifba ilə yaranmış mədəni-tarixi irs çox böyük - “800 illik böyük və zəngin ədəbi, bədii-elmi irsi” (A.Axundov) [1, s.61] əhatə edir.

Tarixən İslam mədəniyyətinin ümumtürk miqyasında inkişaf etməsində ayrı-ayrı türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqı müstəsna rol oynamışdır. Azərbaycan türkləri İslamda öz dinlərinin, Tanrıçılıq ideologiyasının elementlərini gördükləri üçün İslama tapındılar. Ən maraqlısı isə odur ki, ərəblər öz mərkəzləri ilə əlaqələrini itirdikdən sonra yerli türk əhalisinin dilində danışmağa başladılar. Onlarla qaynayıb-qarıxdılar. Onların həyat tərzini, geyim, yemək və s. qaydalarını qəbul etdilər. N.Xudiyev bunların hamısına onların ümumi dini olan İslam dininin kömək etdiyini göstərir.

O.Sinanoğlu yazır: “Şərqi mənəvi zənginliyi və Qərbin maddiyyəti arasında körpü qurmaq missiyası türklərin üzərinə düşür. Çünki əlverişli coğrafi mövqeyi onlara mədəniyyət və mənəviyyət zənginliyi bəxş etmişdir” [3, s.21].

Bu gün yenidən müstəqillik əldə etmiş, işğal altında olan ərazilərini düşmən tapdağından birdəfəlik azad etmiş Azərbaycan xalqı ulu əcdadlarımızın bizə miras qoyduğu hər bir şeyə sahib duracağını bir daha göstərdi. Eləcə də qardaş Türkiyə ilə bərabər Avropa ilə Asiya arasında körpü rolunu oynamaq missiyasını öz üzərinə götürmüşdür. Bu gün Azərbaycan çox qədim mədəniyyətə, fəlsəfi dünyagörüşünə, mənəvi zənginliyə sahib olan ölkə kimi öz milli, maddi və mənəvi dəyərlərini uca tutaraq, dünyaya təqdim edərək, ümumbəşəri din olan İslam dininə aid ən qədim abidələri, məscidləri, eləcə də işğaldan azad olunmuş qədim və əzəli Azərbaycan ərazilərində məhv edilmiş, dağıdılmış məscidləri, qədim Alban kilsələrini yenidən bərpa edir, qoruyur, dini etiqadını saxlayır, bütün müsəlman dünyasını, bəşəriyyəti İslamın ilahi ideologiyası uğrunda həmrəyliyə çağırır.

S.Xəlilov Azərbaycanın multikultural dəyərlərinə işarə edərək yazır ki, Qərblə Şərqi sintezi deyilən möcüzə üçün Yaponiyadan sonra ən gözəl şərait məhz Azərbaycandır [4, s.20].

Hazırda qədim türklərin ilkin vətəni Ön Asiya - Azərbaycan Avropaya olduğu kimi, İslam dünyası ilə həmrəylik üçün də öz qapılarını geniş açmışdır, çünki o, türk milli düşüncəsinin, fəlsəfi dünyagörüşünün İslam mənəvi dəyərləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin çulğalaşdığı bir ölkədir.

Əslində bizim məqsədimiz türk fəlsəfi dünyagörüşü ilə İslam mənəvi dəyərlərini bir-birindən fərqləndirmək, seçmək deyil. Əksinə, onların eyni amala, əxlaqa, ideologiyaya, mənəvi dəyərlərə malik olduğunu göstərməkdir. Ən güclü ideyalar şəklində təzahür edən, bəşəri ideyalar ilə yüklənmiş İslam

ideologiyasının bütün İslam dünyasının, eləcə də bəşəriyyətin həmrəyliyi üçün düzgün dərk olunması və təbliği gərəkdir. Azərbaycan bu yolda ilk addım atanlardan biridir.

XXI əsrin türklərin əsri olduğu söylənilib. XXI əsr isə türklər üçün böyük təbəddülatlara başlanğıc oldu. Madam ki, XXI əsr türklərin əsridir, o zaman qədim türk diyarı bəşəriyyətin xilasını üçün müdriklik göstərərək İslam həmrəyliyinə çağırış edərsə, niyyəti Kutlu olsun.

İslam alimi, Nobel mükafatçısı Əbdüs Səlam deyir ki, “Orta əsrlərdə elmin ağırlıq mərkəzi İslam dünyasında idi... Tarixin səhifələrini vərəqləyib, görəsən, elmdə liderliyə nail ola bilərikmi?... Gənclərimiz bunu özlərinə məqsəd kimi qarşıya qoymalıdır” [5, s.41].

Bunun üçün isə əvvəlcə türk əxlaqi fəlsəfi düşüncəsi ilə İslam dünyasının həmrəyliyi olmalıdır. Həmrəylik elmdə, təhsildə, təcrübə və bacarıqların qarşılıqlı mübadiləsində, düşüncə birliyində olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. Bakı: Gənclik, 2003.
2. Mehdiyev R. Şah İsmayıl Səfəvi ali məramlı tarixi şəxsiyyət kimi // “Azərbaycan” qəzeti, 5 dekabr, 2012-ci il.
3. Sinanoğlu O. Bir New York rüyası Bye-Bye. İstanbul: Otopsi.
4. Xəlilov S. Türk ruhu 3-cü minilliyin astanasında // “İpək yolu”, №1, 2000.
5. Xəlilov S. Elm adamları elm haqqında. Bakı: Çəşioğlu, 2001.
6. Mehdiyeva S. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 4 cildə. Giriş. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
7. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı: 1995.
8. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi (Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı: Təhsil, 2003.